

НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ У ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІЗАЦІЙ КПУ В ДОНБАСІ (ДОНЕЦЬКА ТА ВОРОШИЛОВГРАДСЬКА ОБЛАСТІ) В ЧАСИ ПЕРЕБУДОВИ

В даній статті розкривається непослідовність і нерішучість діяльності місцевих партійних організацій Донецької та Ворошиловградської (Луганської) областей в розв'язанні проблем національних відносин. Акцентується увага на не тільки цілий ряд заходів обласних комітетів донбаського регіону, що стосуються розв'язання національних проблем, надзвичайно болючих для цих областей, але й на невміння партійної номенклатури на ділі провести грамотну українізацію.

Ключові слова: перебудова, національна політика, шовінізм, націоналізм, сепаратизм, Товариство української молоді, Народний Рух України, національні меншини.

В данной статье раскрывается непоследовательность и нерешительность деятельности местных партийных организаций Донецкой и Ворошиловградской (Луганской) областей в решении проблем национальных отношений. Акцентируется внимание на не только целый ряд мероприятий областных комитетов донбасского региона, касающиеся решения национальных проблем, чрезвычайно болезненных для этих областей, но и на неумение партийной номенклатуры на деле провести грамотную украинизацию.

Ключевые слова: перестройка, национальная политика, шовинизм, национализм, сепаратизм, Общество украинской молодежи, Народный Рух Украины, национальные меньшинства.

This article reveals the inconsistency and indecision of the local party organizations of Donetsk and Voroshilovgrad (Luhansk) region in solving problems of national relations. Attention is focused on not only the wide range of activities of regional committees Donbas region on solving national problems, it is extremely painful for these areas, but also on the inability of the party members, in fact competent to conduct Ukrainization.

Key words: alteration, national politics, chauvinism, nationalism, separatism, Society of the Ukrainian youth, the People's Movement of Ukraine, national minorities.

Постановка проблеми. Основною ціллю курсу перебудови була лібералізація соціальної, політичної та економічної сфери життя країни та радянського народу в цілому. Одним із важливих питань, що постало в роки перебудови було національне питання, оскільки раніше йому майже не приділялося уваги у зв'язку із інтернаціональними засадами гуманітарної діяльності КПРС, а по суті проведенням центристської русифікаторської політики, діяльності.

Формування програми Компартії України у сфері національних проблем пройшло три основні етапи. Перший: 1985-кінець 1989 рр., коли керівництво Компартії України «імітувало перебудову» як у самій партії, так і у вирішенні національного питання. Після прийняття постанови ЦК КПРС (серпень 1987 р.) із закликком звернути увагу на сферу міжнаціональних відносин, Компартія України прийняла аналогічну постанову. Це вимагало посилення уваги від обласних партійних організацій до різних національностей, особливо до більшості – українців. Донецький обком партії вперше за багато років у лютому 1987 р. поставив ці питання на бюро і намітив заходи по посиленню патріотичного й інтернаціонального виховання молоді.

II етап - з кінця 1989 і до літа 1990 р. Він характеризувався виникненням нових обставин(кризою економіки, соціальної політики, національного питання, кризою в структурі КПРС та комуністичної ідеології в цілому). Восени 1989 змінилося керівництво Компартії України, що помітно активізувало суспільно-політичні процеси в республіці. У жовтні 1989 р. відбувся Пленум Компартії України, на якому були визначені завдання партійних комітетів щодо виконання рішень вересневого (1989 р.) Пленуму ЦК КПРС. Платформа КПРС з національного питання повністю підтримувалася. Суть національної політики Компартії України полягала в забезпеченні рівних умов для вільного розвитку всіх національностей, зміцненні дружби між народами, затвердженні російсько-української двомовності. Компартія України розділяла формулу КПРС «без сильного Союзу немає сильних республік, без сильних республік немає сильного Союзу.». Пленуми, що були присвячені національним проблемам, пройшли і в обласних організаціях партії. На пленумі Донецької обласної парторганізації (листопад 1989 р.) були затверджені Заходи Донецького обкому партії з виконання завдань, що випливають з рішень пленумів ЦК КПРС і ЦК Компартії України з національного питання. Ставилися завдання - виробити конкретні програми по розширенню сфери поширення української мови, розвитку інших національних мов і культур; рішучої боротьби проти націоналізму, шовінізму та сепаратизму.

Третій етап формування програмних завдань Компартії України – з літа 1990 р. - до серпня 1991 року. У червні 1990 року на XXVIII з'їзді КПУ були прийняті Програмні принципи Компартії

України - спроба створення першої власної Програми. Тут була проголошена нова лінія партії - на утвердження державного суверенітету України в оновленому Союзі рівноправних держав, що дозволило Компартії України в липні 1990 р. взяти участь у розробці та прийнятті Декларації про державний суверенітет України. У Програмних засадах також визначалися наступні основні пункти з національного питання: всебічний розвиток духовної культури українського народу, всіх національних груп; утвердження статусу української мови як державної при всебічному розвитку російської мови як засобу міжнаціонального спілкування; висловлювався протест проти поділу народів на «корінних» і «некорінних»; розпалювання міжнаціональної ворожнечі, націоналізму, шовінізму і антисемітизму.[13, с.145-146].

Аналіз актуальних досліджень. Історії політичних партій, громадських організацій та рухів в Україні новітнього періоду присвячено багато праць українських та зарубіжних науковців[14, с.5-17]. Проте, лише деякі з них містять фрагментарні повідомлення про їх діяльність у Донбасі. Виняток становить лише проблема історії робітничого руху Донбасу, яка висвітлювалася у працях О.С.Наводкіна, В.М.Литвина, З.Г.Лихолобової, В.Ф.Бурносова, А.М.Русначенка та деяких інших авторів [1]. Історіографія проблеми діяльності політичних партій, громадських організацій та рухів цього регіону у 80-ті – 90-ті роки ХХ століття досить обмежена і в основному представлена працями Т.Болбат, В.Ликова, О.Семичасної, С.Чабаненко, В.Білецького [1; 13, с.151-153]. В цілому, аналіз історіографії дає змогу зробити висновок, що майже немає праць, в яких би досліджувалася діяльність організацій КПУ на Сході України щодо національного питання у часи перебудови.

У даній статті за мету поставлено висвітлити діяльність організацій КПУ в Донецькій та Ворошиловградській областях у міжнаціональній сфері, у тому числі динаміку їх взаємовідносин з новими національно-демократичними громадськими об'єднаннями, що постали у регіоні в цей період.

Виклад основного матеріалу. У 1989 р., як і у попередні два роки, керівництво КППС та КПУ приділяло велику увагу національному питанню. У січні була прийнята постанова ЦК КПУ “Про хід виконання постанови ЦК КПУ “Про заходи щодо реалізації в республіці настанов ХХУІ з’їзду КППС, січневого (1987 р.) пленуму ЦК КППС у галузі національних відносин, посилення інтернаціонального і патріотичного виховання населення”. У документі зазначалося, що за останні два роки ситуація у сфері міжнаціональних відносин у республіці покращилася: було відкрито понад 200 шкіл і 130 дитячих садків з українською мовою навчання та виховання; значно більше часу було відведено на вивчення національної мови та літератури у школах; збільшено видавництво книг українською мовою; почалося радіомовлення національними мовами (у тому числі новогрецькою мовою у Донецькій області) тощо. Однак були названі й недоліки, які в основному стосувалися організаційної роботи партійних кадрів: деякі парткоми “зволікали вирішення назрілих проблем, ставилися формально до виконання прийнятих рішень”; “ідеологічним кадрам не завжди вистачало ініціативи, знань, умінь і навичок працювати в умовах соціалістичного плюралізму”; не аналізувалися якісні зміни, що відбувалися в галузі міжнаціональних відносин; порушувався принцип “національно-російської двомовності” тощо.

Тому постановка питань розвитку національної культури, мови „часом віддавалась на відкуп нечисленним групам і особам, які паразитують на демократії, використовують її для своїх неблаговидних цілей”, “...сюди втягуються окремі члени партії, а партійні організації не дають таким фактам належної оцінки”. У постанові було піддано критиці деякі обласні партійні організації, в основному Сходу України та Криму (у Ворошиловградській області лише у 13% дитячих садків (а їх було більше 700) виховання здійснювалося українською мовою; не відкрито нових шкіл з українською мовою навчання у Ворошиловграді, Донецьку).

Донецька та Ворошиловградська обласні організації КПУ зустріли постанову ЦК КПУ як керівництво до дії. Тим більше, що у документі було чітко визначено: сприяти діяльності організацій, які займаються рішенням національно-культурних проблем (зокрема, Український фонд культури) і “давати рішучу відсіч намаганням демагогів, антигромадських та націоналістичних елементів дискредитувати наші інтернаціональні завоювання” [2]. У березні-квітні 1989 р. на засіданнях бюро усіх обласних партійних організацій КПУ розглядалося питання: “Об организации выполнения постановления ЦК КПСС от 30 января 1989 г. “О мерах по противодействию попыткам антисоциалистических элементов создать оппозиционные КПСС политические структуры” и решения ЦК КПУ от 27 февраля 1989 г. по этому вопросу” [3].

Так, на засіданні Донецького обкому КПУ 14 квітня 1989 р. були ухвалені заходи щодо виконання цієї постанови, які передбачали: підвищення ролі і відповідальності комуністів та комсомольців, які входили до складу самодіяльних об'єднань, при цьому визнавалося несумісним

перебування у партії з участю у роботі та підтримкою “антисоціалістических” формувань; налагодження персональної роботи з комсомольцями та “несоюзною” молоддю, яка “поддалась впливлю лідерів антиобщественных груп, политических демагогов и эстремистов”; створення спеціальних пропагандистських груп; організація при будинках та кабінетах політичної просвіти дискусійних політичних клубів тощо. У документі зверталася увага, що на шахтах області, особливо у м. Донецьку і м. Маріуполі, політизовані неформальні об’єднання та “екстремистски настроенные лица” намагалися загострити конфліктні ситуації, а також прагнули проникнути у студентське середовище, у новостворені громадські організації – “Меморіал”, Товариство рідної мови [5].

Партійні організації Донбасу пильно стежили за розвитком національно-демократичного руху в регіоні. З часу створення Донецької обласної організації Товариства української мови імені Т.Шевченка (ТУМ) у січні 1989 року спостерігалася тенденція поглиблення її протистояння з партійними структурами. Організації КПУ, які на той час ще залишалися ядром політичної системи, протидіяли самостійній діяльності Товариства. До того ж, на погляд партійного керівництва, у Донбасі існувала загроза міжнаціонального конфлікту на ґрунті національно-мовної політики, що вже було характерно для деяких республік СРСР. Політизований характер виступів активістів ТУМ, які відкрито звинувачували Компартію у сприянні русифікації та зверталися до працівників обкому КПУ за допомогою Товариству в ультимативній формі, призводили до взаємної неприязні, недовірі та непорозумінню. Як зазначив голова обласної організації ТУМ В.Білецький: “...було зроблено все, щоб знищити Товариство в самому зародку... Наше Правління працювало майже нелегально... На нарадах освітян по всій області нам інкримінували націоналізм, екстремізм [15, с.21]. Багаторазові спроби ідеологічного відділу обкому КПУ налагодити конкретну роботу з ТУМ під його керівництвом (за висловленням одного з секретарів Донецького міськкому КПУ – його “осідлати”) не мали позитивних результатів: Товариство відмовлялося мати такого ідейного куратора, а обком КПУ, не бажаючи випускати з уваги цей напрям діяльності, створив спеціальний підрозділ по зв’язкам з усіма громадськими організаціями, у тому числі національно-культурними.

Першим у цій ситуації зорієнтувався Ворошиловградський обком КПУ. Вже 4 березня 1989 року на установчій конференції Ворошиловградської обласної організації ТУМ секретар обкому закликала присутніх до співпраці [12]. В обласній бібліотеці, у самому центрі Донецька, запрацював щотижневий лекційно-дискусійний клуб Товариства [15, с.27].

3 листопада 1989 року у Донецьку відбулася Головна Рада Правління республіканської організації ТУМ ім. Т.Шевченка, на якій голова ТУМ Д.Павличко заявив про необхідність „тісніше співпрацювати з партійними і радянськими органами”. У своїх виступах голови східних обласних філій Товариства (Донецької – В.Білецький, Ворошиловградської – Б.Пастух) акцентували увагу на реальних проблемах українського відродження у регіоні. На Раді були присутні й працівники місцевого партапарату. В деяких їх виступах говорилося, що становище української мови у Донбасі не було таким катастрофічним, як це уявляли члени Товариства. Секретар Донецького обкому КПУ П.Симоненко запропонував створити Асоціацію культурологічних товариств різних національностей з метою “інтернаціонального єдинення”, а також заявив про необхідність розвивати українську мову [10, с.2]. У другій половині 1989 року партійні комітети регіону остаточно визнали необхідність існування та підтримки обласних відділень ТУМ. Однак з серпня 1989 року на політичній арені Донбасу з’являються осередки більш серйозного політичного опонента – Народного руху України за перебудову.

Компартія України зайняла ворожу позицію щодо створеного Руху. 11 вересня 1989 року ЦК КПУ ухвалив постанову “Про заходи у зв’язку з установчим з’їздом Народного руху України за перебудову”. У постанові рекомендувалось обкомам партії розгорнути роботу з викриття справжніх намірів НРУ, які “полягають у тому, щоб мирним парламентським шляхом захопити владу, встановити контроль над партійними і державними органами, добитися повної самостійності України”. Ця постанова посилила протистояння між обласними структурами Компартії України і осередками Руху. Ураховуючи той факт, що “рухівців” у Донбасі представляли переважно члени Товариства української мови імені Т.Шевченка, то відносини між ними і партійними функціонерами знову загострилися.

Організації КПУ в цих двох областях України вважали ситуацію у сфері міжнаціональних відносин у регіоні у цілому нормальною. Так, у Донецькій області в 1989-1990 навчальному році діяло 105 шкіл з українською мовою навчання, 42 – з російсько-українською, в 127 дошкільних установах і в 15 школах поглиблено вивчалася українська мова.

В інформації до ЦК КПУ від 31 серпня 1989 р. секретар Донецького обкому Компартії А.Вінник доповів, що у Донецькій області проведено широке обговорення проекту платформи КПРС щодо

національного питання і в цілому його підтримано, при цьому зазначив такі пропозиції донецьких комуністів: у платформі необхідно викласти основні положення з національного питання, які були сформульовані В.І.Леніним; проаналізувати причини міжнаціональних конфліктів; у порядку експерименту створити у великих республіках інтернаціональні краї на базі декількох економічних регіонів з багатонаціональним складом населення, наприклад, на базі східних областей України. На думку обласного керівництва КПУ “введение государственных языков является отступлением от ленинских норм национальной политики, это рождает неравенство” [7].

У вересні відбувся пленум ЦК КПРС, а в жовтні – пленум ЦК КПУ, які були присвячені національній політиці партії. У доповіді на вересневому Пленумі М.С.Горбачов зазначив, що ситуацію, яка склалася у сфері міжнаціональних відносин “нельзя оценивать иначе, как весьма сложной. Один за другим всплыли на поверхность нерешенные здесь вопросы, дали о себе знать допущенные за многие десятилетия ошибки и деформации, вспыхнули тлевшие годами межнациональные конфликты”. Знову пролунало відоме ленінське гасло про самовизначення націй, яке тепер розумілося як значне поширення прав республік. На пленумі була затверджена платформа ЦК КПРС “Национальная политика партии в современных условиях” [16].

Компартія України повністю підтримала платформу КПРС щодо національного питання і поставила такі основні завдання у цій сфері: створення необхідних умов для гармонізації міжнаціональних відносин, посилення патріотичного та інтернаціонального виховання, поліпшення розвитку та розширення сфери застосування української мови, забезпечення вільного вивчення та використання інших мов. У постанові зазначалося, що партійні комітети республіки будуть вести безкомпромісну боротьбу проти тих, хто не “принимает социалистического выбора, стремится дискредитировать партию, пропагандирует сепаратизм и национальную обособленность, дестабилизирует общественно-политическую обстановку”. Пленум доручив усім обкомам, міськкомам та райкомам КПУ розробити та реалізувати заходи щодо виконання ідей та настанов, які були викладені у платформі ЦК КПРС з національного питання [11].

В обласних парторганізаціях Донецька та Ворошиловграду відбулися пленуми, на яких була підтримана позиція КПРС і КПУ у сфері міжнаціональних відносин. Свою доповідь на пленумі Донецької обласної парторганізації (23 листопада 1989 р.) перший секретар А.Вінник розпочав з проблем у міжнаціональній сфері і зазначив, що вони в області не стоять так гостро, як в інших регіонах. Це обумовлено низкою чинників історичного, політичного та економічного характеру: більш 200 років назад почалось масове заселення краю; тут мешкають представники більш 120 національностей. За результатами соціологічного опитування, яке було проведено у деяких містах та сільських районах області, 92% респондентів заявили про відсутність почуття зверхності по відношенню до інших національностей. Перший секретар обкому партії звернув увагу на те, що в області активізувалася діяльність творчих союзів, але деякі літератори “будоражат общественность, выдвигая требования к партийным и советским органам о сиюминутном решении тех национальных проблем, которые накапливались десятилетиями”. Зокрема, один із них, виступаючи на пленумі письменників у Києві, “бездоказательно сравнивал положение украиноязычных писателей и поэтов в Донбассе с эмигрантским”. У доповіді А.Вінника було піддано критиці “националистов” та “экстремистских элементов” із Української Гельсінської Спілки, Української Народно-Демократичної Ліги, Народного руху України за перебудову та деяких інших організацій [8].

На пленумі були ухвалені заходи Донецького обкому КПУ щодо вирішення проблем у міжнаціональній сфері. Серед них – розроблення комплексної програми розвитку української та інших національних мов та культур, відкриття у м. Донецьку школи з українською мовою навчання, вивчення питання щодо доцільності створення і функціонування на території області національно-територіальних адміністративних одиниць у містах компактного проживання національних меншин, надання всебічної допомоги Товариству рідної мови ім. Т.Г.Шевченка та філіалу республіканського Товариства української мови, видання українською та російською мовою обласних газет “Соціалістичний Донбас” та “Радянська Донеччина” [4].

Комуністами Ворошиловградської області для лекторів були розроблені методичні рекомендації “Национальная политика КПРС у сучасних умовах і проблеми мовного спілкування”. У рекомендаціях зазначалося про гостроту питання піднесення культури мовного спілкування на “національній і міжнаціональній мовах”, необхідність враховувати при цьому особливості кожного регіону УРСР. Зокрема, багатонаціональність населення Східної України “підвищує статус російської мови як мови міжнаціонального спілкування”. Проте визнавалися недоліки й деформації у здійсненні національно-мовної політики на Ворошиловградщині: з 1975 по 1985 рр. кількість шкіл з українською мовою навчання тут зменшилося майже на 100, в обласному центрі не було жодної

школи з українською мовою навчання тощо. Акцентувалася увага й на діяльності неформальних груп. Особливо “агресивною” називалася УХС, для якої “характерна демагогічна спекуляція на наших помилках і труднощах, приписування собі ролі ревнителів національної культури [18].

Не відрізнялася тематика й пленумів міських та районних партійних організацій. Так, доповідь секретаря Володарського райкому КПУ (Донецька область) була присвячена завданням партійних організацій району щодо виховання трудівників “в духе советского патриотизма и социалистического интернационализма, формирования культуры межнационального общения”. При цьому в доповіді наголошувалося на необхідності залишити загальнодержавною мовою російську мову, хоча у районі постала проблема відродження та розвитку не тільки української мови, але й грецької. Пленум райкому КПУ одностайно підтримав рішення вересневого (1989 р.) пленуму ЦК КПРС. Важливо зазначити, що працівники партійних організацій не чітко розуміли статуси державної та міжнародної мови. Так, секретар парткому В.Дорожинський (Донецька область) у співбесіді з кореспондентом малотиражної газети “Заря Приазовья” заявив: «Я за государственный язык в СССР русский. Почему его сейчас называют межгосударственным? ...И республиканский язык – украинский... Для Донбасса это очень сложный вопрос, необходимо провести референдум... Наши коммунисты за то, чтобы убрать в паспорте графу “национальность”» [9].

Таким чином, у часи перебудови та у 1989 році (як у переломному) одним із пріоритетних напрямів діяльності організацій КПУ в Донецькій та Ворошиловградській областях стає сфера міжнародних відносин, що було спричинено настановами центральних партійних органів та створенням у регіоні національно-демократичних громадських об'єднань. Аналіз діяльності місцевих організацій Компартії України з національного питання свідчить, що їх позиції не відрізнялися від загальнопартійних установ, хоча урахувалася специфіка регіону. Ситуація у міжнародній сфері партапаратом східних областей вважалася у цілому нормальною, причому обґрунтовувався тісний взаємозв'язок між рівнем соціально-економічного розвитку і національним питанням. З часу створення перших національно-демократичних організацій у регіоні спостерігалася тенденція поглиблення її протистояння з місцевими партійними структурами. Саме це протистояння партійного апарату на місцях характеризує кризу КПРС та комуністичної ідеології в цілому, оскільки партійні організації на місцях (обкоми, райкоми, міськкоми) не зробили нічого в сфері національної політики, а лише декларативно копіювали рішення та постанови Центру та республіканського осередку Компартії. Було виявлено слабкість та нерішучість партійного керівництва, яке не зуміло різко виправити помилки, перед цим визначивши їх. У своїй діяльності обкоми Донецької та Ворошиловградської областей проводили лише «бюрократичні» заходи, показали невміння на ділі провести грамотну українізацію та не тільки не залучили на свій бік інтелігенцію, робітників для серйозних справ, але й стали головним ідеологічним ворогом. СРСР розпався з багатьох причин, в яких одну з головних ролей відіграло зневажливе та поверхневе ставлення до національного питання.

Подальша розробка цієї теми є дуже перспективною, оскільки дослідження має свою актуальність і практичне значення в сьогоденні. Тематика даної статті може бути використана у практичній роботі громадських об'єднань, у навчальних закладах як спецкурс для студентів гуманітарних спеціальностей, при створенні досліджень з історії Донбасу, історії робітничого руху, громадських формувань.

ЛІТЕРАТУРА

1. Болбат Т., Лыков В., Халимова Е. Донецкая область: Политические партии, движения, общественные организации / Т. Болбат, В. Лыков, Е.Халимова – Донецк, 1994. – 88 с.
2. Державний архів Донецької області. – Ф.319. – Оп.135. – Спр.13. – Арк.16-20.
3. Державний архів Донецької області. – Ф.319. – Оп.135. – Спр.17. – Арк.27-33.
4. Державний архів Донецької області. – Ф.326. – Оп.136. – Спр.13. – Арк.101-109.
5. Державний архів Донецької області. – Ф.326. – Оп.136. – Спр.31. – Арк.16-20.
6. Державний архів Донецької області. – Ф.332. – Оп.148. – Спр.45. – Арк.45-87.
7. Державний архів Донецької області. – Ф.332. – Оп.148. – Спр.49. – Арк.11-20.
8. Доклад А.Я. Винника на пленуме обкома Компартии Украины // Социалистический Донбасс. – 1989. – 25 нояб.
9. Доклад на пленуме Володарского райкома КПУ// Заря Приазовья. – 1989. – 5 окт.
10. Еременко С. Головна Рада ТУМ ім. Т.Г.Шевченка в Донецьку // Комсомолец Донбасса. – 1989. – 3 нояб.
11. Задачи партийных организаций республики по выполнению решений сентябрьского (1989 г.) Пленума ЦК КПСС: Постановление Пленума ЦК Компартии Украины // Социалистический Донбасс. – 1989. – 21 окт.
12. Информация о конференции Луганской областной организации Общества украинского языка им. Т.Г.Шевченко // Ворошиловградская правда. – 1989. – 7 марта.
13. Литвин В.М. Політична арена України / В.М.Литвин – К., 1994. – 227 с.

14. Лихолобова З.Г. Концептуальні питання історії вугільного Донбасу у другій половині ХХ століття / З.Г.Лихолобова // Нові сторінки історії Донбасу: Ст. Кн.8. / Голов. ред. З.Г.Лихолобова. – Донецьк, 2000. – 287 с.
15. Ми йдемо! Нариси з історії Донецького обласного Товариства української мови ім. Т.Г.Шевченка /Заг. ред. В.Білецького. – Донецьк, 1998. – 183 с.
16. О национальной политике партии в современных условиях: Доклад Генерального секретаря ЦК КПСС М.С.Горбачева //Социалистический Донбасс. – 1989. – 20 сент.
17. Постанова ЦК КПУ // Літературна Україна. – 1989. – 12 січня.
18. Шарпило Б.А. Національна політика КПРС у сучасних умовах і проблеми мовного спілкування / Б.А.Шарпило // Методичні рекомендації для лекторів. – Ворошиловград: Ворошиловградська обл. орг-ція тов-ва Знання, Ворошиловградський Державний педінститут ім. Т.Г.Шевченка, 1989. – 18 с.